

تبار، زبان و خاندان نظامی

پروفیسور سیدحسین امین

۱- پیش درآمد

پدر نظامی (یوسف) به تصریح صریح خود او در «لیلی و مجنون»، فارس: «پارسی‌زاد» (نه ترک یا قومیت دیگر) بوده است، چنان‌که گوید: دهقان فصیح پارسی زاد / از حال عرب چنین کند یاد. اما مادر او کُرد (نه ترک یا قومیت دیگر) بوده است، چنان‌که باز خود او در همان «لیلی و مجنون» می‌گوید: گر مادر من ریسه‌ی کُرد / مادرصفتانه پیش من مُرد...

پس بی‌شک و شبهه، تبار مادری نظامی، کُرد و تبار پدری او فارس است و به همین دلیل گفته است:

همه‌عالم تن است و ایران دل

نیست گوینده زین قیاس خجل

۴- زبان ترکی و نظامی

نظامی البته زبان ترکی می‌دانسته است و همسر اول او به تصریح خودش ترک‌تبار و ترک‌نژاد (از ترکان قبیچاق) بوده است، چنان‌که در «خسرو و شیرین» به‌هنگام توصیف مرگ شیرین با اشاره به همسر خویش (مسمات به «آفاق») می‌گوید:

به حکم آن‌که آن کم زندگانی

چو گُل بر باد شد روز جوانی

سبک‌رو چون بت قبیچاق من بود

گمان افتاد خود کافاق من بود

در اقبال‌نامه نیز، دوباره از آفاق قبیچاقی (همسر ترک‌تبار و ترک‌زبان خویش) سخن گفته و او را ستوده است. اما علی‌التحقیق، این بیت که اخیراً مستند ترک‌تباری شخص نظامی در بعضی محافل قوم‌گرایانه قرار می‌گیرد، معمول است و به شعر نظامی نیز شباهتی ندارد:

پدر در پدر مرا ترک بود / به فرزاندگی هر یکی گرگ بود
کتابی به زبان ترکی که اخیراً به‌نام دیوان ترکی نظامی چاپ شده است، از نظامی نیست و در آثار خود نظامی هم هیچ‌گاه به ذواللسانین بودن او در نظم و نثر اشارتی نرفته است.

۵- نتیجه

حاصل کلام این‌که نظامی اگرچه اهل تفرش و قم یا ساوه نیست، یک ایرانی تمام عیار است که پدری فارس و مادری کُرد داشت و در گنج‌ها که در آن اوان بخشی از ایران بوده است، از مادر زاده و در همان‌جا زیسته و با زنان ترک نژاد و ترک‌زبان ازدواج کرده است، اما زبان مادری‌اش کُردی و زبان پدری‌اش پارسی و لاجرم زبان اول خود او نیز زبان فارسی (برای تحصیل و کتابت) و کُردی (برای صحبت و محاوره) بوده است، چنان‌که خود گوید:

نظامی که نظم‌دری کار اوست / دری نظم‌کردن سزاوار اوست

الیاس (یا اویس) فرزند یوسف متخلص و مشهور به نظامی، صاحب «خمس» یا پنج‌گنج (مخزن‌الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، اسکندرنامه و هفت‌پیکر) در کنار فردوسی، سعدی، حافظ، مولوی و ناصرخسرو یکی از ارکان ادب منظوم فارسی ست و به همین دلیل، ویژه‌نامه‌ی حاضر در این مجموعه مقالات ایران‌شناسی بدو اختصاص دارد، هرچند حق آن بزرگ را با این مختصر ادا نمی‌توانیم کرد.

۲- زادگاه و خاستگاه جغرافیایی

در شماره‌های پیشین ماهنامه‌ی حافظ، مکرر از نظامی سخن رفته است و از جمله در شماره‌ی ۸ مقاله‌ی داشتیم با عنوان «جامعه‌شناسی شعر نظامی» از دکتر رضا اترابی‌نژاد. پس از آن، آقای سید مهدی بهبهانی‌نیا (رییس شعبه‌ی دیوان عالی کشور) در صفحه‌ی ۳۷ شماره‌ی ۲۰ در مقاله‌ی با عنوان «داستان‌های عاشقانه در ادبیات فارسی»، از پنج‌گنج «نظامی گنجوی» یاد کردند. بلافاصله، آقای رضا سجادی (سخنگوی معروف و پیش‌کسوت رادیو)، به انتساب نظامی به گنج، اعتراض کردند و به استناد تحقیقات برادر خود (زنده‌یاد دکتر سیدضیاءالدین سجادی)، مدعی شدند که نظامی اهل ساوه است. در ایراد به این ادعا، آقای عبدالرضا قریب در صفحه‌ی ۱۰۰ ماهنامه‌ی شماره‌ی ۲۲ (دی‌ماه ۱۳۸۴) نوشتند که نظامی در دهکده‌ی (طا) از توابع تفرش متولد شده است و ضمن استناد به شعر «به تفرش دهی هست «طا» نام او»، اطلاع دادند که شورای شهر تفرش، نظامی را تفرشی دانسته و به همین مناسبت بوستانی به‌نام او در آن شهر احداث کرده است. از سوی دیگر، سرکار سرهنگ (بازنشسته) غلام‌علی محبی‌نژاد، در همان صفحه و همان شماره‌ی مجله، به استناد شعر «ولی از قهستان شهر قم‌ام» و با تکیه بر تحقیقات میدانی دکتر مظاهر مصفا، نظامی را متعلق به تفرش و قم معرفی کردند. دلیل تفرشی یا قمی بودن نظامی را نیز اغلب نویسندگان، دو بیت (احیاناً «الحاقی») زیر دانسته‌اند: چو دُر گرچه در بحر گنج‌گم‌ام / ولی از قهستان شهر قم‌ام / به تفرش دهی بود «طا» نام او / نظامی از آن‌جا شده نام‌جو.

سرانجام در شماره‌های بعدی مجله، مسلم شد که نظامی مولداً و مسکناً گنج‌یه‌ی ست و گنج‌یه نیز در آن زمان بخشی از ایران بوده و تنها در ۱۸۲۸ میلادی از پیکر ایران جدا شده است.

۳- خاستگاه خانوادگی و نژادی نظامی

در باب خاستگاه خانوادگی و ایل و تبار نظامی سخنی به کفاف بر قلم نرفته است. جبر این کسر را می‌نویسم که: